

Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԳՐԻ ԱՌԱՏ «ԴԱՎԻԹ ԵՎ ՄՇԵՐ» ԷՊՈՍԱՊԱՏՈՒՄԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔԸ

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ՝

ՀՀ ԳԱԱ Հ. ԱՃառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

ՍԱՍՈՒՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ՝

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան

Հոդվածում ներկայացված են Մ. Աբեղյանի գրի առած «Դավիթ և Միեր» պատումի լեզվական առանձնահատկությունները: Հայկական էպոսի այս տարբերակը անվանի հայագետին պատմել է մոկացի Նահապետը: 19-րդ դարի վերջին քառորդի լեզվական նյութը բնական ճանապարհով, առանց գիտական մշակման ենթարկվելու հասել է մեր օրեր: Մոկսի բարբառի բավականին բարդ հնչյունական, քերականական համակարգը և հարուստ բառապաշարը ամփոփող այս տարբերակը դիտարկված է համակողմանիորեն: Ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ բարբառն ունի յուրահատուկ դարձվածքներ, բառապաշարային միավորներ, բայական զարտուղի կազմություններ, որոնք տարածքի մյուս խոսվածքներում արձանագրված չեն:

* **Հայկանուշ Մեսրոպյան** – բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի դոցենտ

Айкануш Месропян – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник института языка имени Р. Ачаряна НАН РА, доцент кафедры арменоведения ГУ имени В. Брюсова

Haykanush Mesropyan – Doktor of Philology, Leading Researcher at the Institute of Language after H. Acharyan, NAS RA. Associate Professor at the Department of Armenian Studies at the State University named after V. Bryusov

Էլ. փոստ՝ mesropyanhaykanush@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-8038-0168>

** **Սասուն Համբարձումյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի դասախոս, Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի դասախոս

Сасун Амбарцумян – кандидат филологических наук, лектор кафедры арменоведения государственного университета имени В. Брюсова, лектор кафедры арменоведения Национального политехнического университета Армении

Sasun Hambartcumyan – Candidate of Philological Sciences, Lecturer at the Department of Armenian Studies at V. Bryusov State University, Lecturer at the Department of Armenian Studies at the National Polytechnic University of Armenia

Էլ. փոստ՝ vetarmenia@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-9065-0385>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 04.02.2026

Գրախոսվել է՝ 09.02.2026

Հաստատվել է՝ 16.02.2026

© The Author(s) 2026

Կուտակված փաստերի հիման վրա առաջադրվում է, որ հայագիտության 21-րդ դարը դառնա ամբարված էպոսապատումների գիտական վերլուծության, գրարկողների աշխատանքի գնահատման, պատումաբանության գիտական կենտրոնի հաստատման, բանասացների հիշատակման ու մեծարման, անտիպ և տպագրված տարբերակները բարբառային գիտական տառադարձությամբ հրատարակելու ժամանակաշրջան:

Մ. Աբեղյանի գրի առած «Դավիթ և Մհեր» պատումը ուսումնասիրության ծավալուն նյութ է ոչ միայն բանագետների, այլև լեզվի պատմության, բարբառագիտության, ազգային հոգեփոխությունների և այլ գիտակարգերի մասնագետների համար: Այն վստահելի, հիմնավոր լեզվական փաստեր է տրամադրում հատկապես Մոկսի բարբառի հնչյունական, քերականական, բառապաշարային իրողությունները մանրակրկիտ քննելու առումով:

Մոկսեցի Նահապետի փոխանցած պատկերավոր արտահայտությունները, դարձվածային միավորները, հարադրավոր կառույցները, ժամանակակից հայերենի քերականական կանոններին ոչ համահունչ բայական կազմությունները և լեզվական բազմաթիվ վկայություններ փաստում են գրարկողի հմտության, բանահավաք-բարբառակիր հարաբերությունը գիտականորեն ճիշտ հիմքերի վրա դնելու, ասացողից հնարավորինս շատ տեղեկություններ քաղելու և հայոց լեզվի գանձարանը համալրելու մասին:

Բանալի բառեր – *էպոս, բանահավաք, բանագետ, պատում, բարբառ, բառապաշար, հնչյունական, տարբերակ, քննանցում*

Ներածություն

«Մասնա ծոեր» էպոսը՝ որպես հայ ժողովրդի համատեղ պատմողական ստեղծագործություն, հայության կարևորագույն ասքն է, պատմական զարգացման նշանակալից մի խտադրվազը, որում ամփոփված են ինքնահատուկ բարքեր, սովորույթներ, տեղագրություն, բուսական ու կենդանական աշխարհ, լեզվամտածողություն, լեզվաարտահայտչական միջոցներ և այլն: Ազգային էպոսապատումներում հայոց լեզուն և ժողովրդի խոսքը ի հայտ են գալիս բնական ճանապարհով, առանց գիտական մշակման ենթարկվելու¹: Այս մասին Ավ. Իսահակյանը գրում է. «Մեր էպոսը գրական մշակումի չի ենթարկվել, գրական միջամտություն չի ունեցել, որպիսին ունեցել են հունական էպոսը, «Շահնամեն», «Նիբելունգների երգը»: Մեր վեպը բացառապես ժողովրդական ստեղծագործության արդյունք է»²: Մ. Մկրչյանը ևս արժևորում է մեր հերոսավեպի լեզվական բնական հիմք ունենալը. «էպոսի համաշխարհային պատմության մեջ «Մասունցի Դավիթը» այն բացառիկ նմուշներից է, որ մարդկությանը հասել է գրի առնվելով անմիջապես ժողովրդական ասացողների բերանից»³:

¹ Տե՛ս **Ջրբաշյան Է., Մախչանյան Հ.** (1980): Գրականագիտական բառարան, Եր., «Լույս» հրատ., էջ 121:

² **Իսահակյան Ավ.** (1951): Երկերի ժողովածու, հ. 4-րդ, Եր., «Հայաստան» հրատ., էջ 73:

³ **Մկրչյան Մ.** (1976): Հայ հին գրականության պատմություն, Եր., Եր. հմլս. հրատ., էջ 336:

«Մասնա ծներ» էպոսի պատումների գրարկման առումով արգասաբեր են եղել 19-20-րդ դարերը: Հարկ է, որ 21-րդ դարը դառնա ամբարված էպոսապատումների գիտական վերլուծության, գրարկողների աշխատանքի գնահատման, պատումաբանության գիտական կենտրոնի հաստատման, բանասացների հիշատակման ու մեծարման, անտիպ և տպագրված տարբերակները բարբառային գիտական տառադարձությամբ հրատարակելու ժամանակաշրջան: Մ. Աբեղյանը կանխատեսում էր, որ ժամանակի ընթացքում մեր էպոսագիտության մեջ կձևավորվի *համեմատական պատումաբանություն*, որի ուսումնասիրության թեման կդառնա տարբեր բարբառներով գրի առնված փոփոխակների լեզվական քննությունը⁴: Պետք է նշել, որ այսօր էպոսագիտությունն անվանի գիտնականի կանխատեսած հանգրվանում է, որը լեզվաբան-բանագետների արմատական խնդիրներ է առաջադրում:

1. Մ. Աբեղյանը որպես էպոսագետ

Նշանակալից է Մ. Աբեղյանի ներդրումը հայ էպոսագիտության մեջ՝ որպես բանագետ-բանահավաքի, բանասեր-գրարկողի, բարբառագետ-խմբագրի:

Գրականագետ-բանագետների ուսումնասիրության խնդրից դուրս է էպոսի պատումների լեզվական, բարբառային հատկանիշների բացահայտումը, առանց որի ժողովրդական վեպի մասին ասելիքը կմնա թերի: «Վեպի բանասիրական ուսումնասիրությունը դեռ պակասում է», - կարծում էր Մ. Աբեղյանը: Այսօր էլ կարող ենք ասել, որ լեզվաբանականը, մասնավորաբար բարբառագիտական ուսումնասիրությունը զիջում են բանագիտականին:

Ա. Ղանալանյանը փաստում է, որ «Աբեղյանը եղել է և մնում է «Մասունցի Դավթի» ամենահմուտ ուսումնասիրողը: Ճիշտ է, նրա հետ միասին, նրանից առաջ ու հետո, հայկական հերոսական էպոսի մասին գրել են և ուրիշները, սակայն ոչ մեկը նրա նման ճշմարտացի, բազմակողմանի, հանգամանորեն ու խորը չի հետազոտել այն»⁵: Հայկական էպոսի պատմական զարգացման նախորդ փուլերին քաջածանոթ Մ. Աբեղյանը լայնախոհ գիտնականի համեստությամբ էպոսագետի անդրանիկությունը զիջում է Գ. Սրվանձտյանցին՝ վկայաբերելով նրա «Գրոց ու բրոց» (1874 թ.) բանահյուսական ժողովածուի հավելվածում տպագրված «Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ» պատումը՝ բարբառագիտական արժեքավոր դիտարկումներով: 1889 թ. Մ. Աբեղյանը գրում է. «Մեր բանասեր հասարակութեանն արդեն յայտնի է, թե մեր ժողովրդական բանահիւսութեան մեջ ինչ մեծ տեղ է բռնում հայր Գարեգին Սրուանձտեանցի «Գրոց-Բրոցի» մեջ հրատարակուած «Մասունցի Դավիթ» կամ «Մհերի դուռ» կոչուած ժողովրդական պատմական-դիւցազնական վեպը»⁶:

⁴ Տե՛ս **Աբեղյան Մ.** (1966): Երկեր, Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 10:

⁵ **Աբեղյան Մ.** (1966): Երկեր, Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ ԺԵ:

⁶ **Աբեղյան Մ.** (1889): «Դավիթ եւ Մհեր» ժողովրդական դիւցազնական վեպ, Շուշի, Միքիջան Մահտեսի-Յակովբեանցի տպարան, էջ Գ:

Կարևորելով էպոսի՝ բարբառային նյութի շտեմարան լինելու իրողությունը՝ Մ. Աբեղյանն ընդգծում է մշեցի Կրպոյից գրառած պատումի լեզվական կարևորությունը. «Միրողները յափշտակուեցան այդ գործով, իսկ թերահաւասները, թէպէտ զարմանալով, բայց հաւատացին, որ մեր ազգի մէջ ևս կարող են լինել ժողովրդական վէպեր: Ժողովրդագրական նիւթով զբաղուողի և բարբառներ ուսումնասիրողի համար պարզ պիտի լինէր այդ հրատարակութեան մեծ արժէքը և պիտի օգտուէին նրանից»⁷: Պատումի վերջաբանում Գ. Սրվանձտյանցը բարբառագիտական ուշագրավ դիտարկումներ է կատարել, որոնք համալրվում են Մ. Աբեղյանի կողմից:

Տեսական այս դրույթները կարող ենք համարել էպոսի բարբառագիտական վերլուծության առաջին նմուշներից, որոնք կարող են օգտակար լինել էպոսի պատումները վերահրատարակելիս: Ա. Ղարիբջանը փաստում է, որ «Գրի առնողները, չպահպանելով բարբառագիտության կանոնները, փոխում են բարբառի պատկերը, և եթէ միայն գրի առնվածով առաջնորդվենք, ոչ մի բարբառի լեզվաբանորեն ճշգրիտ վիճակը հանդես բերել չենք կարող»⁸:

2. Մ. Աբեղյանի գրարկած «Դաւիթ և Մհեր»⁹ պատումի մասին

Էպոսի տեսաբան Մ. Աբեղյանը մեծ ավանդ ունի նաև բարբառային բանավոր խոսքը հմտորեն գրարկելու առումով: Կարևորելով բանահավաքների և բանագետների տրամադրած տվյալներն ասացողների և գրառողների, վէպի տարածման սահմանների մասին՝ անվանի հայագետը փաստում է, որ ավանդական վէպի գրարկման կատարելության առաջին նախապայմանը բանահավաքի՝ տվյալ փոփոխակի լեզվական տարածքային տարբերակի հնչյունական, քերականական և բառապաշարային իրողություններին ծանոթ լինելն է: Անդրադառնալով գրառման դժվարությունները հաղթահարելուն՝ Մ. Աբեղյան բանահավաքը կարծում է, որ «վէպը պէտք է գրել հենց իրեն տեղում, մինչդեռ

⁷ **Աբեղեան Մ.** (1908): Հայ ժողովրդական վէպը, արտատպուած «Ազգագրական հանդէսից», Թիֆլիս, Ն. Աղանեանի տպարան, էջ 6: Մ. Աբեղյանը նկատի ունի Ք. Պատկանյանի, Մ. Մանդինյանի և Գ. Խալաթյանի ցուցաբերած ուշադրությունը Գ. Սրվանձտյանցի կատարած գործի նկատմամբ: Ք. Պատկանյանն այդ տարբերակը ներառում է իր «Մշոյ բարբառը» գրքում (տե՛ս **Патканов К. П.**, *Материалы для изучения армянских наречий*, выпуск II, *Мушский диалект*, Санкт-Петербург, типография Императорской академии наук, 1875), Մ. Մանդինյանը հարմարեցնում է իբրև դասագիրք «Ազգային դիւցազնական աշխարհ» վերնագրով, Գ. Խալաթյանը թարգմանում է ռուսերեն:

⁸ **Ղարիբջան Ա.** (1939): «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական վէպի լեզուն, «Սասունցի Դավիթ», Հոբեյանական ժողովածու նվիրված էպոսի 1000-ամյակին, Յեր., Արմֆան, էջ 83:

⁹ Տե՛ս «Դաւիթ և Մհեր» (1889): Ժողովրդական դիւցազնական վէպ, գրի առաւ Մ. Աբեղեան, Շուշի, Միրիջան Մահտեսի-Յակովբեանցի տպարան, էջ 3-61: «Մասնա ծոեր» (1936): Ժողովրդական բանահյուսություն, Ա, Ժողովրդական վէպ, Ա հատոր, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մ-Ոհանջանյանի, Յեր., Պետհրատ, էջ 3-1128: «Մասնա ծոեր» (1977): Ժողովրդական վէպ, աշխատությամբ Մ. Հարությունյանի, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 3-700 էջ:

Էջմիածնի մարդիկը մեծ մասամբ Էջմիածնում նստած են գրել՝ լսելով պանդուխտներից, իսկ պանդխտությունը, ինչքան էլ կարճատև լինի, շատ զօրեղ ազդեցություն է անում պանդխտողի հոգեկան վիճակի, հետևաբար և վեպի վրայ»¹⁰:

Հայկական էպոսի հայրենիք Մոկս-Սասուն լեռնաշխարհից բանահյուսական տարբերակները տարածվել են Հայաստանով մեկ: Մ. Աբեղյանը, հիմնվելով իրեն հայտնի պատումների բարբառային լեզվի վրա, հատկանշում է վեպի տարածման երկու հետագիծ՝ 1) Սասունի գավառներից վեպը անցել է Բաղեշ, Մուշ, Խլաթ, Բուլանըխ, Արճեշ, Կաղզվան, Ալաշկերտ, Այրարատ, Էջմիածին, Արագածոտն, Ապարան, Գավառ և 2) Շատախ, Ռշտունիք, Մոկս, Վան, Արաղայի դաշտով Պարսկահայք, Խոյ, Սալմաստ, Մակու: Այս հարցում նրան համամիտ Մ. Հարությունյանը գրում է. «Արդարև ապացուցված է, որ «Սասնա ծռեր» վեպը արևմտահայ որոշակի հատվածների սեփականություն է, տարածվել է Հայաստանով մեկ և Հայաստանից դուրս միմիայն այդ հատվածների տարբեր բնույթի տեղաշարժերի միջոցով»¹¹:

Մ. Աբեղյանի գրի առած «Դաւիթ և Մհեր» պատումը ներկայացնում է երկրորդ՝ Սասունից Շատախ, Ռշտունիք, Մոկս հետագիծը: Ա. Ղարիբյանը փաստում է, որ «գրի առնված վարիանտներից ամենաշատը Մոկսի խոսվածքով է, այդ խոսվածքով կա 15 վարիանտ»¹²: Ապա հավելում է. «Վարիանտների լեզուների մեջ ամենահետաքրքրական և գիտական տեսակետից արժեք ներկայացնողը Մոկսի խոսվածքն է: ... Այդ առանձնահատկություններն այնքան յուրօրինակ են, որ հայ բարբառագիտության համար դրանք կդառնան լեզվական և լեզվաբանական գեղեցիկ արժեքներ»¹³: Հետևաբար Մ. Աբեղյանի գրի առած «Դաւիթ և Մհեր» պատումի միջոցով հայ բարբառագիտությունն ստանում է Մոկսի բարբառով ուսումնասիրության կարևոր նյութ: Մ. Աբեղյանը գրում է. «Մեր պատմողը մի մոկացի հայ էր, Մոկաց Գինեկաց գիւղից՝ Նահապետ անունով, այն հազարաւորներից մէկը, որոնք աղքատութիւնից ստիպուած աշխարհի ծայրերն են շրջում: Նա մի բարի քրիստոնէայ մարդ էր, որ ամենայն սրբութեամբ էր վերաբերում դէպի իւր պատմածը, որին հաւատում էր, թէ ամբողջապէս կատարուել է մի ժամանակ»¹⁴ ջանալով հաղթահարել Մոկսի բարբառի բավականին խրթին արտասանությունը: - «Մոյն վարիանտի լեզուն շատ սահուն, կտրուկ և վիպական-բանաստեղծական է, ոճը՝ կենդանի պատկերաւոր և ներդաշնակ»¹⁵:

¹⁰ Աբեղյան Մ. (1908), էջ 15:

¹¹ «Սասնա ծռեր» (1977), էջ 624:

¹² Ղարիբյան Ա. (1939), էջ 81:

¹³ Նույն տեղում, 83:

¹⁴ Աբեղյան Մ (1889): «Դաւիթ եւ Մհեր» ժողովրդական դիւցանական վեպ, Շուշի, Միքիջան Սահտեսի-Յակովբեանցի տպարան, էջ Դ-Ե:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ Ե:

Խնդրո առարկա պատումը հրատարակվել է երեք անգամ՝ 1889, 1936 և 1977 թվականներին՝ տեխնիկական, տպագրական նկատելի տարբերություններով:

1889 թ. տպագրվածի վերնագիրը «Թլօր Դաւիթ եւ Մհեր» է, որի բաժինները տառահամարներով են¹⁶: Վերջում կա հատված՝ «Թռլան Դաւիթ» ճյուղից (*թռլան* «թռչող, ցատկող»): Այս պատումը Մ. Աբեղյանի գրի առած և հրատարակած իսկատիպն է, բնականաբար դասական ուղղագրությամբ է: Բարբառային գիտական տառադարձում կիրառված չէ, սակայն մաշտոցյան ուղղագրությունը հնարավորություն է ընձեռում որոշակիորեն կռահելու Մոկսի բարբառի հնչյունական առանձնահատկությունները, հատկապես երկբարբառների առկայությունը: Տեքստային տողատակերում ներկայացված են բարբառային բառերի, քերականական ձևերի և լեզվական այլ միավորների արժեքավոր մեկնաբանություններ:

1936 թ. հրատարակությունը «Դավթի կռիվը Մարամելիքի հետ» վերնագրով է¹⁷. Բաժիններն ունեն ենթավերնագրեր: Մ. Աբեղյանի և Կ. Մելիք-Օհանջանյանի խմբագրությամբ լույս ընծայված տեքստի առավելությունը քմային ձայնավորների՝ գիտական տառադարձամբ արտահայտված լինելն է: Մակայն այս հրատարակությունն ունի բացասական կողմեր: Խորհրդահայ ուղղագրության թերի տարբերակով հնարավոր չի եղել արտահայտել *է* և *օ* ձայնավորները՝ հայերեն այբուբենում դրանց բացակայության պատճառով: Այս վերահրատարակությունը բավականին հաջողված կարելի էր համարել, եթե ուղղագրության այդ տարբերակով չլիներ:

1977 թ.՝ Մ. Հարությունյանի վերահրատարակությունը¹⁸ տուժել է բարբառային տառադարձության բացակայության պատճառով: Տառադարձման դժվարություններին ավելանում է նաև հնչերանգի և շեշտի նշագրման անհրաժեշտությունը¹⁹, որը կարևոր էր համարում Մ. Աբեղյանը:

Այս տարբերակների մասին Ա. Ղարիբյանը գրում է. «Մոկսի բարբառը, ըստ առաջին օրինակի, իր հնչյունական սիստեմով նման է Արարատյան, Թբիլիսիի և Ջուղայի բարբառներին, մինչդեռ ըստ երկրորդ օրինակի՝ նա նման է Վանի, Խոյի, Ուրմիայի և արևելյան մյուս բարբառներին: Հետևաբար, չնայած մեր վեպը գրի առնողների խոշոր վաստակին, լեզվական տեսակետից բոլոր վարիանտները գերծ չեն զգալի թերություններից՝ հենց նույն գրի առնողների պատճառով: Բարբառագրության անհաջող կիրառման պատճառով է, որ հաճախ մի որևէ բարբառ դարձնում են մեկ ուրիշ բարբառի ենթաբարբառ կամ,

¹⁶ Տե՛ս «Դաւիթ եւ Մհեր» (1889), 1-61 էջ:

¹⁷ Տե՛ս «Սասնա ծռեր» (1936), էջ 1-54:

¹⁸ Տե՛ս «Սասնա ծռեր» (1977), էջ 3-700:

¹⁹ Շեշտի մասին տե՛ս **Պետերսեն Հովգեր** (1904): Հին հայերենի լեզուի շեշտը // «Հանդես ամսօրեայ», № 5, էջ 131-133:

նույնիսկ, խոսվածք: Հենց դրա պատճառով էլ Մոկսի խոսվածքը համարում են Վանի բարբառի ենթաբարբառը»²⁰:

3. Մ. Աբեղյանի բարբառագիտական դիտարկումները

Մ. Աբեղյանի՝ 1886 թ. գրառած պատումը բարբառային առումով բավականին ուշագրավ է: Ինչպես հայտնի է, Մ. Աբեղյանը ոչ թե Մոկսում, այլ Էջմիածնի ճեմարանում է գրի է առել 35-ամյա դոնապան Նահապետից: Պատումի գրառման ընթացքը նկարագրելիս Մ. Աբեղյանը արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Մոկսի բարբառի մասին: Նա գրում է. «Իսկ ինչ որ վերաբերում է գաւառական արտասանութեանը, պէտք է ասել, որ Մոկսաց բարբառը, որ մի տեսակ քաղցրահնչիւնութիւն ունի, միայն մեր արդի տառերով ճշդութեամբ գրի առնելը մեծ դժուարութիւն է ներկայացնում, որովհետև ձայնաւորներն երբեմն խիստ փափկանում են, երբեմն շատ բութ ու խուլ կերպով արտասանւում, այնպէս որ մարդ լաւ կերպով չէ ըմբռնում, թէ ինչ հնչիւն է դուրս գալիս: Միննոյն ձայնաւորը, մինչև անգամ մի բառի մէջ, երբեմն կարճ է արտաբերւում, երբեմն երկար, օրինակ հէնց «ասաց», «արեց» բառերի մէջ, որ շատ են պատահում, առաջին *ա*-երը սուղ են և բութ: Հնչիւնների ճշդութիւնը, ինչքան մեր այբուբենով կարելի էր արտայայտել, պահեցինք, թողեցինք մի քանի ձայնաւորներով մի հնչիւն արտայայտելը, որ սովորական է մեր գաւառական բարբառներով գրողներին, ի նկատի ունենալով, որ գրութեան այդ եղանակը պիտի դժուարացնէր ընթերցողներին՝ լեզուն հասկանալ, մանաւանդ որ, ճիշդ ասած, այդ ձևերով իսկական հնչիւնը դարձեալ անորոշ է մնում, և մենք իսկ, լաւ տեղեակ չլինելով մոկսաց լեզուին, կարող էինք սխալների մէջ ընկնել»²¹:

Ինչպես նկատում ենք, Մ. Աբեղյանը գիտական բարեխղճությամբ կասկածի տակ է դնում իր գրառած պատումի ստույգ լինելը, ուստի հավելում է. «Կարելի չէ ասել, թէ մեր վարիանտի լեզուն բոլորովին մաքուր մոկսաց բարբառով լինի, ի նկատի առնելով, որ պատմողը երկար տարիներով պանդխտել է շատ տեղեր: Վեպի մէջ շատ են պատահում խոնարհումների կրկնակի ձևեր, օրինակ՝ *առաւ- առեց, տուաւ-տուեց, արաւ- էրաւ-արեց-էրեց, էքից-քցեց* և այլն, որոնք, հարկաւ, զանազան բարբառների ազդեցութեան տակ լինելուց են ծագել»²²: «*Մարամելիք գտողան առեց տարաւ, Տարաւ եղի գատը տեղ, մընչ դաշտին*» (1,12)²³:

Երկրորդ հրատարակության «Բարբառային քերականական գիտելիքներ» խորագրի ներքո Մ. Աբեղյանը «Համառոտ լուսաբանությամբ» ներկայացնում է իր գրառած պատումի հնչյունական, քերականական, բառապաշարային մի

²⁰ Ղարիբյան Ա. (1939), էջ 83:

²¹ Աբեղեան Մ. (1889), էջ 18:

²² Նույն տեղում,

²³ Փակագծերում նշվում են հրատարակությունների հերթականությունը. 1 թվով՝ 1889 թ., 2 թվով՝ 1936 թ., 3՝ 1977, ապա՝ օրինակի էջը:

շարք իրողություններ²⁴ կցելով նաև բարբառային բառերի բառարան²⁵: Գործածված են նաև քմային *սի, ո՛, ո՛ւ* ձայնավորներ, ձայնեղ *հ*, քմային *գ-կ-ք* պայթականները տեխնիկական պատճառներով հնարավոր չի եղել արտահայտել, ուստի նախընտրել են *ցընաց, գինաց* տարբերակները: Ներկայացված են ձայնավորների, երկբարբառների, *յ* կիսաձայնի, բաղաձայնների փոփոխությունները, ձևաբանական մակարդակում գոյականի, դերանվան հոլովական ձևերը, բայի խոնարհումը, նախդիրները, նախադրական բառերը և այլն²⁶:

Չայնեղները պահպանված են, իլացած չեն, չնայած Մ. Աբեղյանը «Բարբառային քերականական գիտելիքներ» բաժնում նշում է բաղաձայնների իլացում, առանձին բացատրում է առաջին դեմքի *ձի, ձը, ձիկ, ըզձի* ձևերի ձայնեղի պահպանումը, որովհետև այն ծագում է *ընձի* բառից, ապա հավելում է՝ *ն* ռնգայինից հետո ձայնեղ հնչյունները պահպանվում են²⁷ (2-ԿԴ-64): Բայց և կա այսպիսի օրինակ, որում իլացում է առկա: Օրինակ՝ «Վով քնիր էք՝ յարթուն կացէք, Վով յարթուն էք՝ ելէք, կայնեցէք, Վով կայնիր էք՝ ձի (<ձեր) ճակեր («զրահներ») կապեցէք, Վով ձի ճակեր կապիր էք՝ ձի ձիանք թամբեցէք, Վով ձի ձիանք թամբիր էք՝ ելէք խեծեցէք, Չասէք՝ Դավիթ գեող էկավ, գեող գնաց» (1-28): // «Վով քնիր էք՝ հարթուն կացէք, վով հարթուն էք՝ ելէք, կայնեցէք, Վով կայնիր էք՝ ծի (<ձեր) ճակեր կապեցէք, Վով ծի ճակեր կապիր էք՝ ծի ձիանք թամբեցէք, Վով ծի ձիանք թամբիր էք՝ ելէք խեծեցէք, Չասէք՝ Դավիթ գոն էկավ, գոն գնաց» (2-24):

Ինչպես նկատում ենք, առաջին հրատարակության մեջ *ձեր* դերանունը տրված է *ձի* ձայնեղով, իսկ երկրորդում առկա է իլացում՝ *ծի*:

Չայնեղի իլացում է առկա նաև Դավթի և Խանդութ խաթունի հետևյալ երկխոսության մեջ. «Խանդութ խաթուն ասաց, -Լավ, յես չես ելնի տուրս, իմ տուն կը շինես» (2-37):

4. Պատումի բարբառային առանձնահատկություններից

4.1. Հնչյունական իրողություններ: Տեքստում հանդիպում են հնչյունափոխական տարբեր դրսևորումներ՝ դիրքային, փոխազդեցական, ընդհանրական ձևեր՝ հնչյունների քմայնացում, անկում, հավելում, բառային մաշվածքներ, բառակապակցություն կազմող բաղադրիչների սերտաձումներ և այլն:

1889 թ. հրատարակության մեջ *ու, ո* ձայնավորների քմայնացումը համապատասխանաբար արտահայտված է *իւ, եո* երկհնչյուններով. օրինակ՝ *յան-դիւնդք*: «Ես իմ գեորդ որ չարդեցի, Ձեո ետուր, զիմ գեորդ բոնեց» (1-13): «Ձեոնի կ, տիւ կոտուր կեներ» (1-26): «Քանց գարնան ձիւն սվտակ է» (1-37):

²⁴ Տե՛ս «Մասնա ծոեր» (1936), էջ 60-78:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 59:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 3-7:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 1-54:

Ինչպես նշեցինք, ձայնավորների քմայնացում՝ բարբառագիտական համապատասխան տառադարձումով, առկա է միայն 1936 թ. հրատարակության մեջ: Օրինակ՝ «Ասված հրամանք երավ, Ձենիկ մարմնավոր եթալ Վանա քար, Չուր Քրիստոս կա՛նդատաստան» (2-51): «Ել հրամանք չկա՝ մարդ տեսնա, Չուր Քրիստոս կա՛նդատաստան» (2-51): «Յես իմ գո՛րգ վոր չարդեցի, Ձեռ ետուր, զիմ գո՛րգ բունեց» (2-11): «Քանց գարնան ձո՛ւն սվտակ է» (2-32):

4.1.1. Այս հրատարակության մեջ՝ ողջ տեքստում, քմային ձայնավորով է դու>տո՛ւ (նան՝ քո>քո՛) անձնական դերանունը: «Ձեռնի կ, տո՛ւ կոտուր կեներ» (1-23):

4.1.2. Այ երկբարբառը վերածվում է է-ի. «Էնու մատ էրիցաւ, կրակ կպաւ մատին, Ետու լեզուին, լեզուն էլ էրիցաւ» (1-13):

4.1.3. Մոկսի բարբառում ձայնեղ բաղաձայնները հիմնականում պահպանվում են, բայց և երբեմն առկա են նաև խլացման դեպքեր: «Մէկ սէնի կրակ, մէկ սէնի ոսկի Բերին, դրին յեռջն Դաւթին» (1-13): Երբեմն նույն նախադասության մեջ միաժամանակ հանդիպում են ձայնեղ և խլացած ձայնեղ: «Գնաց գոմի գտիւռ երաց» (1-32): «Բոնցքի մ՛ եգար Դաւթի բերան, Արուն-արնձիւր բերնէն եթալ տիւս» (1-41):

4.1.4. «Լաւ, ես չեմ էլնի տիւրս, իմ տիւռ կը շինեմ, Նստեմ էստէիս, քարգեահ քաշեմ» (1-43) նախադասության քարգեահ օտարաբանության մեջ առկա է գ քմային ձայնեղ բաղաձայն, որի քմայնացումն արտահայտված է եա (>յա) երկհնչյունով: Գ քմային ձայնեղի համապատասխանակ կ խուլը նույնպես քմային է՝ դարձյալ արտահայտված եա (>յա) երկհնչյունով: «Տը կեասս խեց իմ ձեռաց» (1-15): «Խրօղբերներ կըկեան, իրարու կ՛ասեն» (1-11):

Նույն շարքի ք շնչեղ խուլի քմայնացումն արտահայտված է եռ երկհնչյունով. «Նօրաթ քեռնն ի»: «Դաւիթ,- տիւ, քեռ անուշ ջան սաղ ըլնի,- մեռաւ» (1-52):

4.1.5. Հ հազագի դիմաց՝ յս, պախէ, յետ, յարցնել, հոր>խուր, օխնել, անմախս և այլն: «Խրօ դբէր, էն սիւ ուլեր օխնած ին» (1-14): «Էնու մեր ճամբիեց, էկաւ մօտ յրօղբէր» (1-13): «Դաւիթ էլաւ զպողվըտէ սօլ յազաւ» (1-14): «Թը ժողվի՛մ յազար յինգ յարիւր յամար Սվտակ մօրուս» (1-20): «Համա ի՛նչ անեմ, յօրախուր յրօղբէր, Համա բոգու յաբած իս» (1-17): Կարծում ենք՝ յօրախուր բառը բնագրի ձեռագրից վրիպակով է արտագրվել, պիտի լինի՝ յերախուս:

4.1.6. Հնչյունափոխության տարբեր եղանակների առկայություն: Աստուարածին, սև>սիւ, մեր> միր, վեր> վիր, ձեր>ձիր, քեր>քիգ, գիշեր>գշիր, ազգականի>ազգակնի, ետ>յիտ, նետ>նիտ, խոր> խուր, ծիծ>ծեծ, առաջ>էռջև, ինչո՛ւ>ընչո՛ւ, դոնպան, դոնպանութեն, վախացաւ, Մասմայ շողկմակեր, ուղարկել>յարկել, իր ծառային> իւր ծառին, մէկ շօր<մեկ այլ օր, մյուս օրը, չուր՝ս (չուրի այս) տարի<մինչև այս տարի, այստեղ >յսա տէիս, գրդած գոմշի կաշի, դե արի> դ՛արի, տախս (կարծում ենք՝ դեպի ահյակ) «դեպի» տախս քաղաք, քթէլ

«գդալ», տեղ «դեռ» [«Ես տեղ տղայ եմ, ես յո՞ւր էրթամ» (1-54) «Տեղ ես էստեխն եմ» (1-34)], ինչ> *հընչ / յիհնչ* և այլն: [«Մսրամելիք *հընչ* զիւր գեորգ եգար, Դաւիթ էլաւ, կայնաւ» (1-12)]: «Կարամ զքե տամ *էրիքական* (արեգակին), *էրիցիս*» (1-25): «Ոտդ *թլես* զանգուն»: «*Տ'ելնէր* կեօլ (վիշտ, դարդ), ընկնէր իմ սիրտ, ձի սպանէր» (1-39):

4.1.7. Հետաքրքրական է *վ'ի նչիս* հարցական դերանունը: Կարծում ենք՝ *վո նց* և *ի նչ ցեղ* (*ի նչըղ / ի նճըղ*) բառերի միացումից է առաջացել հարցական դերանվան այս ձևը:

4. 2. Քերականական իրակություններ:

4.2.1. Հոգնակիակազմություն՝ *փեհլուընքտեր, խրօղբերքեր, ոսկորքար, կնկտեր, մարդեր, նեճիրվանքտեր*, սեռական-տրական հոլովածները՝ *գելէրաց, էրկտերու* (տղամարդկանց), *աղջկտերաց, աղջկտերուն, լյստրակնէրաց, արջերաց* և այլն: «Թրէ *շառաւիրք* եգար մըջ յերդիսին» (1-43): «Մէկ մեծ, փիր, ախտիր խալուր ըմ կէր *մէջքեր*» (2-29): «Դա լիթ, տիւ ընչո՞ւ էսա *մարդեր* կըսպանես» (1-29): // «Դա վիթ, տո՞ւ ընչո՞ւ էսա *մարդեր* կը սպանես» (2-25): «Սածով զինջլի *կտորքեր* երկնուց էկան տակ» (1-33):

4.2.2. Սեռական հոլոված. «*Մէրդնու* միջին կայնաւ»: «Դառնամ զողորմին տը տամ ականջ էրողի *հայրի-մայրին*» (1-11):

4.2.3. Գրաբարածն գործիական՝ Ասծու *հրամանքի*:

4. 3. Հոլովառական բարբառածներ:

4.3.1. Հայցականաձև հանգման անուղղակի խնդիր՝ «Խլիսուն Ձենով Յովան գնաց *մօտ Դաւիթ*» (1-14): // «Խլիսուն Ձենով Հովան գնաց *մոտ Դավիթ*» (2-12): «Յիրկուն էկաւ մօտ Խանդութ *խաթուն*» (1-42): «Հալաբայ թագաւոր հրօղկեցին Սասմայ քաղաք, *Սօտ Ձենով-Յովան*» (1-42):

4.3.2. Ուղղականաձև հայցական՝ ուղիղ խնդիր՝ «*Դաւիթ* խաբեցին, ձիուց բերին վէ» (1-31): «Համա էրկու կաղոզան էկան, *Խանդութ խաթուն* Դաւթի խմար գեովացին» (1-37): *Կաղոզան* բառը Մ. Աբեղյանը այսպես է բացատրում. «կաղոզան-գուսա՞ն, թէ՞ կաղզուանցի, որովհետև, ըստ հայր Սրուանձտեանց վարդապետի, Խանդութ խաթունը Կաղզունում է նստում» (1-37): Ուղիղ ձևով հատկացում՝ «*Վէրգօն* մէկ տղայ կէր» (1-42):

4.3.3. Հայցական հոլովի փոխարեն սեռական հոլով՝ «Կերթամ, զԴաւիթ բերեմ *տան*: Գնաց մօտ Դաւիթ, առեց եբի *տան*» (1-15):

4. 4. *Մեջ/ինի, մոտ, վրա* կապերի առաջադաս (երբեմն՝ ետադաս) կիրառություններ. *վար բերնուն, վար խորուն*, խնդացաւ *վար խնձորին* և այլն: «Տարաւ, եղի գատը տեղ, *մընչ դաշտին*» (1-12): «Թոզ դադրաւ *վար Դաւթին*, էրիքական իրես բոնեց» (1-34): «Մհեր էլաւ, կ'ուզէր որ գնայ, Որ զտոքեր կըթալէր, կ'երթէր *մընչ խողուն*» (1-57):

Ետադաս՝ «Նեճիրուանքտեր զՄհեր բոնեցին, տարան թալեցին *խուր վե*» (157): *Տուն ինի* «տան մեջ»:

«Եբեր, ըլից *մընչ գառներուն*» (1-12): Երրորդ հրատարակության մեջ Ս. Հարությունյանն այս նախադասության անցյալ կատարյալի գրաբարյան *ե-ն* դարձրել է *է՛ էբեր* (3-14):

4. 5. Զնախդիրի գործածություն: «Դաւթի խեր կըմեռնի, Մեր կըզնայ *զՄարամեղիք* կառնի, Դաւթ կըմնայ հէթըմ» (1-11): «Վերգօ, տի՛ւ կըտանես *զԴաւիթ*, Եօխսա ես կըտանեն» (1-11): «Էկաւ *զխզնի* տիւտ եբաց, *Զխզինէն* չափեր, տաներ» (1-17):

4.6. *Ի* նախդրիվ կառույցներ: *Յախու // յախուց* «վախից»: Ընկի *յիւր խոզու բառաւանջէն* «ինքնամոռացության մեջ է»: «Դաւիթ չը՛ գարնէ, Համա *ընկի յիւր խոզու բառաւանջէն*, Յիւր ախու կըզարնէ Մհերին» (1-50):

4. 7. Հոդառություն: Հանդիպում են *ն* որոշիչ հոդով դերանուններ: «*Եսն* եմ, էտա մէկ արտ ցորեն, *Տիւն* իմ ապրուստ կտրեցիր» (1-18): «*Էնպէսն* ի լցուի, *Էնպէսն* ի խաստացի» (1-26): *Չի* բառի՝ *ն* հոդով կոչական՝ «Սվտակ *ձին*, յե՛ փ ձի կըտանես, Դաւթի կուուն խասցնես» (1-32):

«*Ինչպէ՛ սնը* տիւ իմ խօսք շիւտ մոռացար» (1-25) նախադասության մեջ հարցա-հարաբերական դերանունը *նը* կրկնակի հոդով է:

4. 8. Եղանակաժամանակային ձևերի կազմություն:

4.8.1. Էօժանդակ բայի փոխարեն *ի* ժժանդակ բայ՝ *մաշուիր ի, կտրտուիր ի, Էնպէս ի* զօրութիւն, ոժ առի, Որ *չափալամիշ ի եղի*» (1-26): // «Ենպէսն *ի* գորութուն, վոժ առի, Վոր *չափալամիշ ի եղի*» (2-22): «Իմ խօր անէժք ձի *խասիր ի*, Իմ միջաց երակ *քաշիր ի*, Իմ մօտէն ժառանգ չընկաւ մըչ աշխարքին» (1-58):

4.8.2. Ներկա ժամանակի *կը* եղանակիչն ըստ առաջին հրատարակության՝ շատ սերտ է արտասանվում և գրվում է միասին *է*, երկրորդում՝ առանձին *է*: Օրինակ՝ «Մէ ամիս *կըմնայ*, մօր սիրտ կրար (հանգիստ, դադար) չի՛ տայ, *Կըխրկի*, գիրան տղան տանի մօտ յինք» (1-12): Կը եղանակիչը. «Ինչ մէվլան (հյուր) *կըկեայ*, խաց կըտաս, Կ՛ուտի, ճամբխու կըղնես» (1-15):

4.8.3. Անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի գրաբարյան ձևեր՝ *եբեր, ըլից, էտու, էթող* և այլն: «Մարամեղիք գտալ *եբից* քաղաք, Կանչեց ասքեար ժողվելու» (1-19):

4.8.4. Հրամայական եղանակաձև. *խանէք վի* «արթնացրէ՛ք», *իլի վիր* «արթնացի՛ր» և այլն: «Որ մէ կըմնայ՝ էն *բի*» (1-14): «Իմ ասպաբներ *բի՛*» (1-32): Չի բացառվում, որ Արարատյան բարբառի Լոռու խոսվածքի Ալավերդու ենթախոսվածքին բնորոշ բե՛ր >բի՛ ձևը բանասաց Նախտ քեռին յուրացրած լինի լոռեցիների միջավայրում: Լոռիում ապրած կամ լոռեցիների հետ շփված լինելու վարկածի օգտին են խոսում նաև բերվող նախադասությունների *կշտին* և *կոնդ* բառերը: «Էնոր *կշտին* պառկաւ չուր խլխուն» (1-41): «Մհեր, *կոնդ* էս, խետ քեռ խեր կոնի արիր» (1-52):

4.8.5. Հարկադրական եղանակի *պիտի* եղանակիչը մաշվածքով է. *տը տամ, տ'անես, տ'ելնի* <պիտի ելնի, «Տը կեսս խեց իմ ձեռաց» (1-15): «Խալխը-մարդիկ տ'ասեն՝ մախսուզ զար սպանեց» (1-12):

4.8.6. Վախենալ բայը *ան* սոսկածանցով է: «Քաղքցիք որ տեսան, վախացան, Դոներ փակեցին, տիրս չելան» (1-14):

4.8.7. Խոնարհման այլաձև արտահայտություններ. սոսկածանցը պահպանվել է անցյալ կատարյալում՝ *զոխի պագնեց, եահլամիշ անելալ* (շոյելով), *խրինջալալ, պախիր եմ, իմալ, ձին փախի, էկի, յիմացիր ենք* և այլն:

«Դոր (այս անգամ) գիւթնի խոփ *կրակացցին*» (1-30): «Խաբար տանք, նուր էլենք կոխի անենք: Դաւիթ *էրաւ ձիուց իջնէր*, ձին *կըփախնէր*» (1-30): «Սասմայ աստղ *մծղակիր էր* (մոայլվել էր) (1-31): «Տիւ ընչո ւ չես *քնայ*: Տիւ էսոր չթողիր ես *քնէր*» (1-31): «Մարայ աստղ էկաւ, Սասմայ աստղ *եստու կուր*» (1-31): «Դէ տիւ *յերդըրցի*» (1-42): «Դէ *ար*'ես տիւ կոխի անենք» (1-47): «Մարդիկ կըդառնան, *գին* (գային), Չարկին, ջրով *ընցնին*» (1-49): «Քացու *մ' եզար* կնկան. Կնիկ էլաւ, ճրագ *կպուց*» (1-32): «Էլաւ, լեռայ սարի գլոխ *կայնաւ*» (1-33): Ատամներ լէ քաշեց, *բլոնեց* ճակատ» (1-19): «Խալխը-մարդիկ *տ'ասեն՝ մախսուզ զար* սպանեց» (1-12): «Մէկ մարդ ձիաւոր *իրի* (եկաւ)» (1-58):

4.8.8. Ժխտական խոնարհում. *չէր յիշացեր, «Չեմ կարայ* զանոնք *էրեցըցի... Չեմ կարայ* զանոնք *կտրեցըցի*» (1-28): «Դաւիթ գետթն տարուան խարջ *չեստուր*» (1-19): «Մն ձին փոր *չեստու* գետին» (1-32): «Ես Մհեր ըլնիմ, ձի *չունի մ'* (չունենամ)» (1-56):

4.9. Արևելյան բարբառախմբում չհանդիպող ուշագրավ ձայնարկություններ (նան եղանակավորող բառեր)՝ *լագո // լգո*, «Թ էնուր աչքեր կըխարցնես, Չենու կթխեներ (բաժակ, գավաթ)՝ *լգո*, չենու կթխեներ, Թ էնուր ճակտի լենութ կըխարցնես, Եթ ակիւմ է, տել մէկ յաւել է, լա՛գո, տել մէկ յաւել է» (1-37): // «Թ էնուր աչքեր կը խարցնես, Չենու կթխեներ, *լգո*, չենու կթխեներ, Թ էնուր ճակտի լենութ կը խարցնես, Յոթ ակում է, տել մէկ հավել է, *լա՛գո*, տել մէկ հավել է» (2-32): Հայերենին ոչ բնորոշ *ո յս* ձայնարկության առկայությունը կարելի է բացատրել *հ* հազագի *յս*-ի վերածվելով: «Կնիկ ասաց.- *Օ յս*, տիւ ընչո ւ չես քնայ» (1-32):

Կեօ «ահա»: «Կեօ՛ էս էստեխն եմ»:

5. Բառապաշարային, հասկացական-բառանվանողական զուգաբանություններ.

5.1. Հարադիր բայեր, դարձվածքներ, դարձվածային կազմություններ.

Ականջ չեստուր «չլսել, չհնազանդվել»: «Մհեր խօր *ականջ չեստուր*» (1-48):

Առան յիրուր «կովեցին»: «Խէր, սողէն առան յիրուր» (1-49):

Առեց կանչի «ձայն տվեց»: «Խանդութ խաթուն *առեց կանչի*, ասեց» (1-50):

Դիա տալ > դիա էտու «հերթ կամ թույլտվություն տալ» տվեց: «Թը քե (Դաւթին) *դիա էտու* (Խանդութը), կերթաս» (38):

Դուռը շինել > տիւռ կը շինես «դուռը փակել»: «Լաւ, ես չեմ էլնի տիրս, *իմ տիւռ կը շինես*, Նստեմ էստեխ, քարգեահ քաշեմ» (1-43): «Յիրկուն Ձենով-Յովան տիւռ շինեց» (1-16):

Երկու գլոխ գնալ-գալ, այսինքն՝ «գնալ մինչև տարածքի վերջը և վերադառնալ»: «Էրկու գլոխ գնաց, էկաւ» (1-28): // «Երկու գլոխ գնաց, էկավ» (2-25):

Ըոհկ էնել «զայրանալ, նեղարտել»: *Ձին ըոհկ էրաւ* «ընդդիմացալ»: *Մադդեն կախել* «տխրել»: «(Մարամելիքը) *Ըոհկ էրաւ*, էկաւ տուն, *Մադդեն կախեց*, էլ չխօսաց» (1-12): // «(Մարամելիքը) *Ըոհկ էրավ*, էկավ տուն, *Մադդեն կախեց*, էլ չխոսաց» (2-11):

Թոզ դադրաւ «փոշին նստեց»: «*Թոզ դադրաւ* վար Դաւթին, Էրիքական իրես բոնեց» (1-34):

Լեզու գալ «խոսել սկսել»: «Ասծու հրամանքիւ ձին *լեզու էկաւ*» (1-26): // «Ասծու հրամանքիւ ձին *լեզու էկավ*» (2-23):

Կեախն էր «քիչ էր մնացել, ժամանակն էր»: «Մասմայ աստղ *կեախն էր* անցնէր» (1-31):

Ձեռ իկյալ «հնազանդվել»: «Համա ձին *ըռըկէր էր, չէր իկեայ ձեռ*» (1-34):

Մեղք լինել «ափսոսանքի արժանի լինել»: «Էլի՛, էսա սուֆրեն վիրո՛ւ, *Մեղք էսա խացեր կոխեն*» (1-40): // «Էլի՛, էսա սուֆրեն վիրո՛ւ, *Մեղք էսա խացեր կոխեն* (ափսոս է՝ այս հացերը տրորեն)» (2-35):

Մորեն մեկնել «ծնվել»: «Ինչ *մորեն մեկնիր իմ* (ծնված օրվանից), Մարդու բարն չեմ տուի» (1-38): // «Ինչ *մորեն մեկնիր իմ*, Մարդու բարն չեմ տվի» (2-33):

Յաշ գնալ «ուշագնաց լինել»: «Դաւթի *յաշ գնաց*»: Չի բացատվում, որ թուրքերեն *yaş* «տարիք, կյանք» (*yaşamak* «ապրել») բառը հայերենից անցած լինի (ուշ> ուշք> յուշ>յաշ):

Շուռ չառնել «չըրջվել»: «*Շուռ չառեց* որ իյնէր գետին» (1-26):

Չանա տալ «հակաճառել», *չանայ էտու* «հակաճառեց»: «Տիւ ձի *չանայ տուիր* էն օր» (1-36): // «Տո՛ւ ձի *չանա տվիր* են որ» (2-31):

Ջուհափ տալ «լուր տալ». փոխատու լեզվում *ջուղաբ // ջողաբ // ջովաբ // ջուհափ* (թուրքերեն *cevap*) նշանակում է «պատասխան»: «*Ջուհափ տուին* Խանդուր խաթնին» (1-49):

Ընդհանրապես, Նախո քեռու լեզուն շատ պատկերավոր է ու հարուստ հարադրություններով, բառակապակցություններով, նկարագրական արտահայտություններով, խոսքը ոճավորող այլ միջոցներով, որոնք հնարավոր չէ ներկայացնել մեկ հոդվածի սահմաններում: Այսպես, օրինակ, *խլխումն, նետ ու անեղ, ճուչ* «մեծ», *Խաչ-պատարագին, շանք տալ* «ցույց տալ», *թօփ էրաւ, ասքեար կապեց* «գորք հավաքեց», *հերս էկաւ* «զայրացալ», *տիւռ շարիր իմ* «դուռը փակել եմ», *գետնու քէշ* (<քարշ) *կ'երթեր* «գետնաքարշ գնում էր», *գնաց գլխուն* «գլխին հարմար եղավ», *բուլուր* «շուրջբուրբը» «Բուլուր Խանդուր խաթնի խօր դուշման» (1-41):

5.2. Ինչպես «Մասնա ծեօր» վիպերգության մյուս պատումներում, այնպես էլ Մ. Աբեղյանի գրառած այս տարբերակում կան նաև արևելյան լեզուներից՝ արաբերենից, պարսկերենից, թուրքերենից մուտք գործած օտարաբանություններ, որոնք առանձին քննության նյութ են: Այսպես օրինակ՝ *եօխսա* «այլապես», *բօզբալակ* «գորշ», *էլչի* «դեսպան», *չարդեղ*²⁸ «ձգել, նետել», *չադը ր-խևայթ, ջուհափ* «պատասխան», *բեդդար* «բեղավոր», *դուսաղ* «թակարդ» [«Ձը *դուսաղի* պես ի պախած» (1-23)], *հալղ* «ժողովուրդ», *հարամ, եմ* «կեր» [«*Հարամ* ըլին էնա իմ *եմ*» (1-32)], չուր *սհաթ* ըմ, *մոհլաթ* «ժամանակամիջոց», *նօբաթ* «հերթ», *նօբաթ* վի՛րն ի [«Կոն գօրո վ, թը *նօբթով* ի» (1-34): «Դոր նօբաթ հասաւ ձի» (135)], *սարխօջցան, խզմաթթեար* «ծառա», *քիբրիթ* «լուցկի» [«Ինչ որ մարդ բիւռ ըմ *քիբրիթ* կոտրի» (1-40)], *դամուր* «երկաթ», *նալ-բզմար* «պայտ ու գամ» [«Լաւ պողվատ-*դամուր* ի, Էնենք միր ձիու նալ-բզմար» (1-40)], *սիլախ* «զենք» [«(Խանդուր խաթուն) Չիւր ձին խեծաւ, զիւր *սիլախներ* կապեց» (1-45)], *զէհիր* «թույն» [«Խանդուր խաթուն լէ մէկ թաս *զէհիր* իմաւ» (1-52)], *փուշտ գարդ, քամակ* «կմախք», որից՝ *քաղքու քամակ* «քաղաքի վերջում, քաղաքից դուրս» [«Դաւիթ լէ գլոխ եղի գետին, Քնաւ Էնտելի *քաղքու քամակ*՝ մընչ հանդին» (1-14)]:

Եզրակացություններ

Մ. Աբեղյանի 19-րդ դարի վերջին քառորդին գրի առած «Դավիթ և Մեեր» պատումը ուսումնասիրության ծավալուն նյութ է տրամադրում ոչ միայն բանագետներին, այլև լեզվի պատմության, բարբառագիտության, ազգային հոգեփիլիսոփայության և այլ գիտակարգերի մասնագետներին: Այն վստահելի, հիմնավոր լեզվական փաստերի շտեմարան է հատկապես Մոկսի բարբառի հնչյունական, քերականական, բառապաշարային իրողությունները մանրակրկիտ քննելու առումով: Մոկսեցիներին բնորոշ բարդ ու խրթին հնչյունական իրողությունները մեր ժամանակներին հասու դարձնելը պատմալեզվական կարևոր ձեռքբերում է:

Մոկսեցի Նահապետի փոխանցած պատկերավոր արտահայտությունները, դարձվածային միավորները, հարադրավոր կառույցները, ժամանակակից հայերենի քերականական կանոններին ոչ համահունչ բայական կազմությունները և լեզվական բազմաթիվ վկայություններ փաստում են գրարկողի հմտության, բանահավաք-բարբառակիր հարաբերությունը գիտականորեն ճիշտ հիմքերի վրա դնելու, ասացողից հնարավորինս շատ տեղեկություններ քաղելու և հայոց լեզվի գանձարանը համալրելու մասին:

Ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ բարբառն աչքի է ընկնում յուրահատուկ դարձվածքներով, բառապաշարային միավորներով, բայական զարտուղի կազմություններով, որոնք տարածքի մյուս խոսվածքներում արձանագրված չեն:

²⁸ Կարծում ենք՝ թուրքերեն *çağırnak, çağırıyor* «կանչել»:

21-րդ դարն ամբարված էպոսապատումների գիտական վերլուծության, գրարկողների աշխատանքի գնահատման, պատումաբանության գիտական կենտրոնի հաստատման, բանասացների հիշատակման ու մեծարման, անտիպ և տպագրված տարբերակները բարբառային գիտական տառադարձությամբ հրատարակելու ժամանակաշրջանն է:

АЙКАНУШ МЕСРОПЯН, САСУН АМБАРЦУМЯН – *Диалектологическая ценность варианта армянского эпоса «Давид и Мгер», написанной М. Абегином.* – В статье представлены лингвистические особенности варианта «Давид и Мгер», записанной М. Абегином. Эта версия армянского эпоса была рассказана известному арменологу Наапетом из Мокса. Лингвистический материал последней четверти XIX века дошёл до наших дней естественным путём, без научной обработки. Эта версия, обобщающая довольно сложную фонетическую, грамматическую систему и богатый словарный запас мокского диалекта, была всесторонне изучена. Исследование показало, что диалект обладает уникальными идиомами, лексическими единицами и глагольно-прилагательными образованиями, которые не встречаются в других диалектах региона.

На основе накопленных данных предлагается, чтобы XXI век арменологии стал периодом научного анализа собранных эпических сказаний, оценки труда писцов, создания научного центра изучения вариантов сказаний, увековечивания памяти и чествования рассказчиков, а также публикации неопубликованных и переписанных версий с диалектной научной транскрипцией.

Записанная М. Абегином варианта «Давид и Мгер» представляет собой обширный материал для изучения не только филологами, но и специалистами в области истории языка, диалектологии, национальной психофилософии и других дисциплин. Вариант содержит достоверные и обоснованные лингвистические факты, особенно в части детального изучения фонетических, грамматических и лексических особенностей мокского диалекта.

Образные выражения, фразеологические единицы, наречные структуры, глагольные образования, нетипичные для грамматических правил современного армянского языка, а также многочисленные лингвистические свидетельства, переданные Наапетом из Мокса, свидетельствуют о мастерстве писца, о научно обоснованном установлении связи между специалистом филологом и рассказчиком, о стремлении получить от говорящего как можно больше информации и обогатить сокровищницу армянского языка.

Ключевые слова: *эпос, фольклорист, рассказчик, диалект, лексика, фонетика, вариант, палатальный гласный*

HAYKANUSH MESROPYAN, SASUN HAMBARTSUMYAN – *Dialectological Value of the Version of the Armenian Epic “David and Mher”, Written by M. Abeghyan.* – This article presents the linguistic features of the version of "David and Mher" recorded by M. Abeghyan. This version of the Armenian epic was narrated to the renowned Armenologist by Nahapet of Moksa. Linguistic material from the last quarter of the 19th century has survived naturally, without scholarly processing. This version, which summarizes the rather complex phonetic and grammatical system and rich vocabulary of the Moksa dialect, has been comprehensively studied. The study revealed that the dialect possesses unique idioms, lexical units, and verb-adjective formations not found in other dialects of the region.

Based on the accumulated data, it is proposed that the 21st century of Armenology will become a period of scientific analysis of the collected epic tales, evaluation of the work of scribes, the creation of a scientific center for the study of variants of tales, perpetuation of the memory and

honoring of storytellers, as well as the publication of unpublished and rewritten versions with dialectal scientific transcription.

M. Abeghyan's recorded version of "David and Mher" offers extensive material for study not only by philologists but also by specialists in the history of language, dialectology, national psychophilosophy, and other disciplines. The Variant contains reliable and substantiated linguistic facts, particularly in its detailed examination of the phonetic, grammatical, and lexical features of the Moks dialect.

Figurative expressions, phraseological units, adverbial structures, verb formations, atypical for the grammatical rules of the modern Armenian language, as well as numerous linguistic testimonies transmitted by Nahapet of Moks, testify to the skill of the scribe, to the scientifically based establishment of a connection between the specialist philologist and the narrator, to the desire to obtain from the speaker as much information as possible and to the desire to enrich the treasury of the Armenian language.

Key words: *epic, folklorist, storyteller, dialect, vocabulary, phonetics, variant, palatal vowel*

Գրականության ցանկ

Աբեղեան Մ. (1889): «Դավիթ եւ Մհեր» ժողովրդական դիւցազնական վէպ, Շուշի, Միրիջան Մահտեսի-Յակովբեանցի տպարան, – 61 էջ: [Abeghyan, M. 1889. «David' ev Mher» zhoghovrdakan dyuczaznakan vep. Shushi: Mirijan Mahtesi-Hakobeanci tparan].

Աբեղեան Մ. (1908): Հայ ժողովրդական վէպը, արտատպուած «Ազգագրական հանդէսից», Թիֆլիս, Ն. Աղանեանի տպարան, –212 էջ: [Abeghyan, M. 1908. Hay zhoghovrdakan vep. Artatpvatc «Azgagrakan handesic». T'iflis: N. Aghanyani tparan].

Աբեղյան Մ. (1966), Երկեր, Ա, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., – 572 էջ: [Abeghyan, M. 1966. Erker. A. Yerevan: HSSH GA Hratarakch'ut'yun].

Աբեղյան Մ. (1985): Երկեր, Ը, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., –672 էջ: [Abeghyan, M. 1985. Erker. Թ Yerevan: HSSH GA Hratarakch'ut'yun].

«Դավիթ եւ Մհեր» (1889): Ժողովրդական դիւցազնական վէպ, գրի առաւ Մ. Աբեղեան, Շուշի, Միրիջան Մահտեսի-Յակովբեանցի տպարան, – 61 էջ: [David' ev Mher, 1889. Zhoghovrdakan dyuczaznakan vep. Gri arav M. Abeghyan. Shushi: Mirijan Mahtesi-Hakobeanci tparan].

Իսահակյան Ավ. (1951): Երկերի ժողովածու, հ. 4-րդ, Եր., «Հայաստան» հրատ., –240 էջ: [Isahakyan, A. 1951. Erkeri zhoghovratcu. h. 4. Yerevan: «Hayastan» Hratarakch'ut'yun].

Դարիբյան Ա. (1939): «Մասունցի Դավիթ» ժողովրդական վէպի լեզուն (էջ 79-94), «Մասունցի Դավիթ», Հոբելյանական ժողովածու նվիրված եպոսի 1000-ամյակին, Յեր., Արմֆան, –268 էջ: [Gharibyan, A. 1939. «Sasunci David'» zhoghovrdakan vepi lezun. «Sasunci David'» hobelyananka zhoghovratcu nvirvatc eposi 1000-amyakin. Yerevan: Armfan Hratarakch'ut'yun].

Մանդինեան Ս. (1881): Ազգային դիւցազնական աշխարհ (Մասունցի Դավիթ կամ Մհերի դուռ), Երկրորդ տարուայ ուսմունք եւ ընթերցմունք, Թիֆլիս, Տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, –72 էջ: [Mandinyan, S. 1881. Azgayin dyuczaznakan ashkharh (Sasunci David' kam Mheri dur. Erkrord taruay usmunk' ev ont'ercmunk'. T'iflis: Tparan Movses Vardaneanci].

Մկրյան Մ. (1957): Էջեր հայ վիպասանության պատմությունից, Եր., Հայպետհրատ., – 240 էջ: [Mkryan, M. 1957. Ejer hay vipasanut'yan patmut'yunic. Yerevan: Haypethrat].

Մկրյան Մ. (1976): Հայ հին գրականության պատմություն, Եր., Եր. հմլս. հրատ., – 336 էջ: [Mkryan, M. 1976. Hay hin grakanut'yan patmut'yun. Yerevan: Yerevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun].

Պետերսեն Հ. (1904): Հին հայերենի լեզուի շեշտը // «Հանդես ամսօրեայ», № 5, էջ 131-133: [Petersen, H. 1904. Hin hayereni lezui shesht]// «Handes amsoreay», № 5, 131-133].

Ջրբաշյան Է., Մախչանյան Հ. (1980): Գրականագիտական բառարան, Եր., «Լույս» հրատ., – 350 էջ: [Jrbashyan, E. Makhch'anyan, H. 1980. Grakanagitakan bararan. Yerevan: «Luys» Hratarakch'ut'yun].

«Սասնա ծռեր» (1936): Ժողովրդական բանահյուսություն, Ա, Ժողովրդական վեպ, Ա հատոր, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մ.-Ոհանջանյանի, Յեր., Պետհրատ, – 1128 էջ: [Sasna tsrer, 1936. Zhoghovrdakan banahyusut'yun. A. Zhoghovrdakan vep. A hator. Khmbagrec M. Abeghyan, ashkhatacut'yamb K. M. Ohanjanyani, Yerevan:Pethrat].

«Սասնա ծռեր» (1977): Ժողովրդական վեպ, աշխատությամբ՝ Ս. Հարությունյանի, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., –700 էջ: [Sasna tsrer, 1936. Zhoghovrdakan vep. Ashkhatut'yamb S. Harut'yunyani. Yerevan: «Sovetakan grogh» Hratarakch'ut'yun].

Սրուանձտեանց Գ. (1874): Գրոց ու բրոց և Սասունցի Դաւիթ կամ Միւրի դուռ, Կ. Պոլիս, Օտուն Գարու ճատտէսի, 465, Տպագրութիւն Ե. Մ. Տիտեւեան, – 192 էջ: [Sruandzteanc, G. 1874. Groc u broc ev Sasunci Davit' kam Mheri dur. Polis: Otun Gabu chattesi. 465. Tpagrut'yun E. M. Tntesean].

Патканов Г. (1875), Материалы для изучения армянских наречий, выпуск II, Мушский диалект, Санкт-Петербург, типография Императорской академии наук, – 71 ст. [Patkanov, G. 1875. Materiali dlya izucheniya armyanskikh narechiy. Vipusk II, Mushskiy dialect. Sankt Peterburg: tipografiya Imperatorskoy akademii nauk].